

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך כ, תשכ"ט

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

"מכל מקום"*

א

הצבת גבולות בין תקופות הלשון העברית, ואם תרצה לומר, בין הלשונות העבריות השונות של העבר לא בשמים היא, כל זמן שמדובר בתקופות הלשון הקלאסיות, במעבר מלשון המקרא ללשון ספרות חז"ל הנקראת "לשון חכמים". מה שאין כן בחלוקה לתקופות משנה באותה לשון חכמים עצמה ובחלוקה לתקופות שלאחר לשון חכמים. הלשונות המאוחרות יותר ניזונו כולן מלשונות העבר. וכך הגיעו רוב מערכות הצורות, המבנים התחביריים ואוצר המלים בירושה אל התקופות החדשות. מכאן מתקבל במבט ראשון הרושם, שבלשון העברית שלאחר המקרא אין להבחין עוד בלשונות (ויש שקוראים להן "סגנונות") לעצמן, אלא הכול לשון אחת היא. אולם ההתבוננות המעמיקה יותר מגלה, שלשונות עבריות שונות באו גם כאן זו אחר זו.

השאלה היא, באילו דרכים בדוקות נוכל להעמיד את הלשונות (או תת-הלשונות) העבריות שבין תקופת המקרא ובין העת החדשה כחטיבות לעצמן, בעלות סימני היכר ברורים משלהן, שיהיה בהן יותר מן ההתרשמות ומן ההערכה הסגנונית-האסתטית גרידא. הבחנה זו הכרח היא לכל מי שאינו מוכן לכלול את כל הלשונות העבריות והן בלשון

* שודר ב"שבילי לשון" של קול ישראל ביום 7.11.68. מראי-המקומות המלאים והדיון בכלל החומר המדעי יבואו במקום אחר.

חכמים, כפי שמקובל עדיין בשימוש הלשון של מחקר הספרות או בלשון הכתיבה הכללית. ואם כלפי השלוחות המאוחרות של תקופת ביניים ארוכה זו יש שמניחים קיום לעצמו ללשונות של "יראים", של "חסידים" וכיו"ב — ועדיין לא מצאנו את התיאורים, שיהיה בהם כדי לתת בידינו סימנים על הלשונות המיוחדות ההן — ההבחנה בין תקופות ראשיתה של העברית האחר-מקראית לא עלתה כלל אלא כמשאלה מקרב חוקרי הלשון העברית.

לכאורה תספק בדיקת אוצר המלים את הסימנים המבחינים בין תקופות הלשון: מלים וצירופי מלים עשויים להיות מיוחדים ללשון זו או זו. אלא שבדיקה כזאת מצריכה קונקורדנציות ממצות של הלשונות הנבדקות, ואין בידינו קונקורדנציות אלא למבחר מועט של יצירות הספרות של התקופה האחר-מקראית. ועוד: אוצר המלים של לשונות, הידועות לנו מיצירות ספרות בלבד, לעולם כרוך בהקשרים התימאטיים של אותן יצירות, וכל תמונה, המתקבלת מתיאור הלשון על פי בוחן זה, בהכרח תמונה מקרית היא. אם אנו מבקשים תמונת לשון, שאינה פונקציה של הנושאים הנידונים ביצירות הספרות בדרך מקרה, עלינו להעלות בחנים מן המערכת הפורמלית של הלשון, בחנים הצפויים להתגלות בכל חיבור בלא קשר לנושא דיון מסוים. ומאחר שאין הלשונות משנות על נקלה את מערכות הצורנים הדקדוקיים שלהן, בעל כורחנו נבקש יסודות הנוחים יותר להשתנות, אע"פ שגם הם קשורים במבנה הפורמלי של הלשון; יסודות כאלה עשויים להיות הצורנים התחביריים-המילוניים, המשמשים כחומרי בנייה למבעים, הן "המלות" (מלות היחס,

מלות החיבור, תוארי הפועל למיניהם, כפי שהם נקראים בספרי הדקדוק המקובלים בעברית).

צורנים תחביריים-מילוניים, שנאספו ממקורות הלשון העברית של ימי הביניים, כבר סייעו בידינו להבחין בין העברית המשוערבת לעברית האשכנזית-הצרפתית, שלא הושפעה מן הערבית בימי-הביניים; בין לשון הפילוסופים ללשון המקובלים ובין הרמות הסגנוניות השונות של העברית המודרנית החיה בישראל. שמא יהיה בנתונים תחביריים-מילוניים כאלה להעמידנו גם על הבדלי תקופות בלשון האחר-מקראית הקדומה ביותר, בלשון ספרות חז"ל עצמה? דומה, שאמנם כן הדבר. בבדיקת הביטוי הדקדוקי-התחבירי מכל מקום אפשר לראות, עד כמה נשכרים אנו מהפעלת בוחן כזה לקביעת סוגי הלשונות העבריות השונות של העבר.

ב

הצירוף הדקדוקי-התחבירי מכל מקום מופיע לראשונה בלשון ספרות חז"ל. בלשון התנאים («לשון חכמים א'») שימושו מותנים; א) במקום הצבתו במשפט: לעולם הוא בסוף היחידה התחבירית, שהוא שייך אליה, והוא משמש אפוא כסימן גבול לסיום משפט; ב) בתפקידו ב«תחבירן» (בסינטאגמה); לעולם הוא מגדיר אדורביאלי של אחד ממרכזי המשפט (של ה«נשוא», בין שהוא פועל ובין שהוא שם), כלומר הוא מאפנן של חלק המשפט בלבד (phrase-modifier), ולא של המשפט כולו, אפנון אדורביאלי זה אפשרי בדרכים הבאות (על פי ניתוחו ההגיוני-הסימנטי): א) פעולה — ומוצאה המקומי של הפעולה, כלומר מכל מקום משמש כמגדיר אדורביאלי

של מקום; ב) פעולה—ואופן הפעולה, כלומר מכל מקום הוא מגדיר אדוורביאלי של האופן. — במשנה נמצא תיאור מקום, כשהצירוף משמש כמגדירו של פועל, למשל: אבני כתף באות מכל מקום (שביעית ג, ט), והקבלן מביא מכל מקום (שם) ועוד. וכתיאור אופן, כשהצירוף משמש כמגדירו של שם, וכוונתו היא: 'בכל דרך שהיא', 'בכל אופן', כגון: מי שיש לו אח מכל מקום... [ובגמרא נאמר: אפילו ממזר]... מי שיש לו בן מכל מקום [אפילו ממזר] (יבמות ב, ה). מקרה מיוחד הוא שהשם הוא מובאה מן המקרא עם הפתיחה שנאמר. למשל: ... אין שם אלא אפרוח אחד או ביצה אחת — חייב לשלח שנאמר 'קן' מכל מקום (חולין יב, ג).

בתוספתא המצב דומה, רוב מכל מקום אנו מוצאים בסוף המשפט בתפקידים הבאים: כתיאר מקום, כגון: הצבעין והפטמין לוקחין מורסן מכל מקום... (שביעית ה, ח), ואשלג מכל מקום (נידה ת, י). הביטוי משמש גם כתיאר אופן, כשהצירוף הוא מגדירו של שם, כגון: בעל קרי חולה שנתן עליו תשעה קבין מים, הרי זה קורא אבל אינו מוציא את הרבים ידי חובתן עד שיבוא בארבעים סאה. ר' יהודה אומר: ארבעים סאה מכל מקום (ברכות ב, יב); או ליד מובאה הנוהגת כשם: שבת ויום הכפורים, עשה מלאכה באחד מהם, ואין יודע באיזה מהן עשה — ר' אליעזר מחייב חטאת ור' יהושע פוטר. ר' אליעזר אומר: 'חטאתו אשר חטא' — חטא מכל מקום (כריתות ב, יב). במקום אחד בלבד נמצא בתוספתא הצירוף מכל מקום בראש היחידה התחבירית, שהוא משתייך אליה (ההיתק [shift] הוזה נמצא לאחר מכן בלשון האמוראים): ר' שמעון בן גמליאל אומר: מכל מקום לא ישכיר

מרחצו לגוי (עבודה זרה ב, ט). והואיל ובהמשך שם נאמר „ בכל מקום לא ישכיר שדהו לגוי“, ייתכן שאין מכל מקום שבכאן אלא מגדיר אדוורביאלי של מקום, ושיש כאן חילופי בכל מקום עם מכל מקום, השכיח בצירופים לימודיים.

במכילתא דר' ישמעאל אין הצירוף מכל מקום משמש אלא כתיאור אופן ליד שמות או ליד מובאות, בין שיש לפנייהם מונח להצעת המובאה (תלמוד לומר — גם בתוספתא, למשל סנה' יב, א), ובין שאין לפנייהם מונח כזה: 'ולקחו מן הדם ונתנו על שתי המזוזות'... 'על הבתים אשר אתם שם' למה נאמר? והלא כבר נאמר 'על הבתים אשר יאכלו אותו בהם' — אין לי אלא בתים שיאכלו בהם; בתים שהיו יושבים בהם מניין? תלמוד לומר 'על הבתים אשר אתם שם' מכל מקום (יב, ז); ועוד כגון זה.

בתלמוד הבבלי בדברי התנאים, כלומר בברייתות ובמאמרי התנאים, נמצא מכל מקום כתיאור אופן ליד שם, כשמשמעו של הביטוי הוא 'בכל מקרה', 'בכל אופן', כגון: ר' יהודה אומר מ' סאה מכל מקום (ברכות כב ע"ב — זר' לעיל במובאה מן התוספתא); ללקות לוקה מכל מקום (כתובות מה ע"ב). על פי רוב (כ-90 פעם) בא מכל מקום ליד מובאה, המוצעת כמעט תמיד במונח הלימודי תלמוד לומר, כגון: משום ר' יוסי הגלילי אמרו: אף אין כותבין עליו גיטי נשים. מאי טעמא דרבי יוסי הגלילי? דתניא: 'ספר' — אין לי אלא ספר. מניין לרבות כל דבר? תלמוד לומר 'וכתב לה' מכל מקום (עירובין טו ע"ב). לא מצאנו בדברי תנאים, המובאים בתלמוד הבבלי, את הצירוף מכל מקום בראש היחידה התחבירית אפילו פעם אחת.

באשר ללשון האמוראים שבבבלי, כך הוא המצב. בלשונם העברית («לשון חכמים ב'») לעולם מכל מקום נוהג כמו בלשון התנאים (בסך הכול 6 מקרים מבין יותר מ-40 המקומות הנמנים בחלק העברי), כלומר: הוא משמש כסימן לסיום המשפט, ומבחינת תפקידו ב«תחבירן» הוא תיאור אופן, לאחר מובאה מן הכתוב, לדוגמה: כל המרפה עצמו מדברי תורה אין בו כוח לעמוד ביום צרה... אמר ר' אמי בר מתנה אמר שמואל: ואפילו מצוה אחת, שנאמר התרפית [מש' כד, י] מכל מקום (ברכות סג ע"א), וכן במקומות האחרים. שאר המקומות של הצירוף מכל מקום בחלקים הארמיים של הגמרא הבבליית הם, ורובם אינם מדברי אמוראים הנזכרים בשם, אלא מדברי עורך הגמרא. אולם גם ביניהם יש כ-20 מקומות, ששימושי הצירוף שם כדרך שימושיו בלשון התנאים הם: בסוף היחידה התחבירית, כתיאור אופן למובאה מן הכתוב (המובאה מוצעת במונחים ארמיים: דכתיב, (ד)אמר קרא, אמר רחמנא, וגם הכי קאמר ליה, קא משמע לן), למשל: ובמאי קמיפלגי? בהאי קרא 'תנור וכירים יותץ טמאים הם 'טמאים יהיו לכם'. רבי יהודה סבר, מחוסר נתיצה טמא, שאין מחוסר נתיצה טהור, ורבנן סברי 'טמאים המה לכם' — מכל מקום (שבת קסה ע"א), ועוד. ויש גם מובאות מדברי תנאים ממש, שהצירוף מכל מקום נוהג שם כמקובל בלשון חכמים א', כגון: תנו רבנן... סוכת גוים, סוכת נשים, סוכת בהמה, סוכת כותים — סוכה מכל מקום (סוכה ח ע"ב); ועוד.

חוץ ממקומות אלו יש שבארמית של התלמוד הבבלי שונה דרך שימושו של הצירוף מכל מקום: א) במקומו במשפט: הוא עומד בראש היחידה התחבירית, שהוא משתייך

אליה (בלשון התנאים מצוי מעמד זה בשני מקומות מסופקים בלבד), דהיינו הוא משמש כאן כסימן גבול לפתיחתו של משפט; (ב) בתפקידו: אין הוא משמש עוד כמאפנן של חלק מן המשפט, אלא כמאפנן המשפט כולו (clause-modifier). דרך משל: הא גופא קשיא... הא לא קשיא... מכל מקום קשיא לרב (ברכות יד ע"ב). כלומר: במהלך הסוגיה בא מכל מקום כפתיחתו של משפט, הממשיך את הדיון. דוגמה אחרת: היכי דמי, אי... ואי... — מכל מקום שמע מיניה (יומא מט ע"א). בלשון הרבנית של ימי הביניים כבר אנחנו מוצאים שימוש שונה לגמרי של מכל מקום. אצל הראשונים נמצא, נוסף על המשך שימושה של לשון האמוראים (של הארמית הבבלית המעורבת בלשון חכמים ב' ושל הארמית של הירושלמי גם יחד), אף את השימוש בו כביטוי של ויתור. דוגמות מקריות לכך: ואף על פי שנחלקה הארץ, מכל מקום לא נקראו שבטים אלא אלו (רש"י, ברא' מת, ו). ואף על פי ש... מכל מקום... מצוי גם בתוספות לנדרים ב ע"ב ועוד. בלשון הרבנית המאוחרת יותר השימוש הזה שכיח מאוד, והוא הגיע גם ללשון ימינו.

אנו באים לסכם את ההתפתחות שחלה בצירופנו. כשאנו מעמידים את שימושי הצירוף מכל מקום של המקורות זה מול זה, אנו מוצאים בו משמעים אלה: 1. 'ממקום כלשהו'; 2. 'בין כך ובין כך', 'בין במקרה זה ובין במקרה המנוגד לו', 'בכל מקרה', ומכאן: 'בכל אופן'; 3. 'בניגוד לצפוי מן הנאמר מקודם לכן'; כלומר: 'אף על פי כן'. — ובמשמעות המודרנית יותר (שדוגמתה כבר נמצאת, כנראה, בלשון הגאונים): 4. 'לפחות', 'הנאמר קודם לכן חל על ההמשך

לפחות'. — משמעויות אלו נקבעות על פי הבחנים הבאים: לפי המבנה התחבירי של המוגדר — אם המוגדר הוא צירוף מלים, מכל מקום משמש כ־*phrase-modifier*, כלומר כמאפנן צירוף; ואם הוא משפט, מכל מקום משמש כ־*clause-modifier*, כלומר כמאפנן פסוקית, משפט, וכן המשמעות נקבעת לפי מקום הצירוף — אם הוא בא לפני המוגדר או אחריו; ולפי תוכן היחידה התחבירית שליד מכל מקום — אם היא כוללת אמירה (בדרך החיווי), הוראה, מצווה, קושיה (שאלה או הנחה).

בצירוף כל הבחנים האלה כאחד אפשר לתאר את מבנה המשמעויות של מכל מקום במילואן, ואילו את ההשתלשלות הסימנטית אפשר לשחזר בדרך זו: 'ממקום כלשהו' (כלשון התנאים) הוא המשך ישר של השימוש המקראי בצירוף כמגדיר אדוורביאלי של מקום, המעבר ממנה למשמעות 'בכל מקרה' ('בין במקרה זה ובין במקרה המנוגד לו') אפשר שהתחולל בהשפעת היוונית, כפי שכבר כתב אבא בנדויד בספרו "לשון מקרא ולשון חכמים" (עמ' 137), בדרך של תרגום־שאיכה מן היוונית $ek\ pant\os\ tr\acute{o}pou =$ 'מכל צד' — 'בכל אופן'. סיוע להנחה זו עשויה לשמש העדות של הסורית הארץ־ישראלית, שגם בה מצוי הצירוף המקביל באותה משמעות של הכללה: מן כולא אתר (ואותו מעתק סימנטי מצוי גם בלטינית: $undique =$ 'מכל צד' — 'מכל בחינה', 'בכל מקרה', 'בכל אופן'). השימוש 'בכל מקרה' כמאפנן הקודם למשפט התפתח בלשון הארמית של האמוראים בבבל ובלשון העברית של אמוראי ארץ־ישראל בתהליך של היתק תחבירי. שוב לא נחשב הוא כמאפנן לצירוף המלים

שלפניו, אלא כמאפנן הפותח את המשפט שלאחריו. מכאן
הסתעפה המשמעות הנוספת בדרך של הכללה בעברית של
הגאונים, וכנראה בהתפתחות מחודשת בעברית של ימינו:
מכל מקום משמש לא כמאפנן משפט בלבד בתוך משא ומתן
הגיוני-דיאלקטי, אלא גם כמאפנן צירוף מלים כללי ('לפחות').
בדרך מיוחדת התפתחה גם המשמעות 'בניגוד לצפוי מן
הנאמר קודם לכן' — 'אף על פי כן', הפותח את הסיפה של
משפט הוויתור, כנראה בהשפעת הערבית: עדי כֵּן חאל.
בעקבות השתלשלות סימנטית מורכבת זו אפשר לראות
בשימושו השונים של מכל מקום סימנים מבחינים בין
התקופות השונות של הלשון העברית. ואגב הבירור נמצאנו
למדים גם פרט, שיש בו כדי להאיר את דרך התארגנותה
של העברית המודרנית. דרכי השימוש בביטוי מכל מקום
מעידות על הרציפות שבין תקופותיה של הלשון העברית.
אנו ממשיכים בו את הלשון הרבנית, והיא יורשתה של לשון
הגאונים והאמוראים מכאן ושל לשון חכמי ספרד מימי
הביניים מכאן. לא זו בלבד שאין כאן המשך ישר למקור
המקראי, אלא אף מקור קלאסי מלשון חכמים א' אין כאן.
שהרי לא מצאנו בדורותינו כלל וכלל את הביטוי בדרך
שימשו בלשון התנאים. הוא הגיע אלינו מן הלשון הרבנית
דרך לשון הספרות היפה המודרנית — בלא תיווכה של
לשון העיתונות של ההשכלה.